

УДК 811.161.2'23:159.953.32

Близнюк К. Р.

СЕМАНТИЧНІ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПТУ «ПАТРІОТИЗМ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ)

Статтю присвячено дослідженню семантичних і асоціативних компонентів значення концепту «патріотизм» української мови, встановленню їхньої системної організації та національної специфіки.

Ключові слова: концепт, компонентний аналіз, лексема, сема, лексико-семантичне поле, асоціативний експеримент, асоціативне поле, асоціація.

Наприкінці ХХ ст. у мовознавстві почала формуватися окрема галузь — лінгвоконцептологія, котра вивчає мовні вияви специфічних ментальних утворень — концептів. Утім, досі вчені не дійшли більш-менш спільної думки про те, що потрібно розуміти під терміном «концепт», які характеристики цього поняття, де лежать межі, в яких лінгвісти можуть здійснювати дослідження концептів, не виходячи в площину чистої філософії, культурології, психології тощо. Тому постає потреба аналізу як наявних теоретичних праць із метою узагальнення та випрацювання комплексного підходу в концептологічних дослідженнях, так і безпосереднього вивчення концептів, адже матеріал може відкрити нові специфічні риси цих утворень, а також підтвердити чи, навпаки, спростувати, певні твердження про них, котрі були зроблені без опори на широкий фактаж.

Отже, мета статті полягає в необхідності дослідити значення концепту *патріотизм* в українській мові. Тому завданнями статті є розкриття поняття концепт, пояснення можливостей вивчення концептів шляхом застосування методів компонентного аналізу й асоціативного експерименту, дослідження ієрархії компонентів та їхньої семантичної згрупованості в межах лексико-семантичного й асоціативного полів, що виявляють національну специфіку значення концепту *патріотизм* в українській мові.

Аналізу поняття «концепт» присвячено праці С. Воркачова, Т. Космеди, О. Кубрякової, В. Маслової, Н. Плотнікової, З. Попової, О. Селіванової, І. Стерніна та інших вчених-лінгвістів. Кожен дослідник вкладає у це поняття своє власне розуміння, тому існує багато визначень концепту. Розглянемо деякі тлумачення терміну «концепт». О. Кубрякова у «Короткому словнику когнітивних термінів» дає таке визначення: «Кон-

цепт (concept; Konzept) — термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тої інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (lingua mentalis), всієї картини світу, відображеної в людській психіці» [5, 90]. З. Попова та І. Стернін визначають концепт як «дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, представляє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства і містить комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет або явище, про інтерпретації даної інформації суспільною свідомістю і ставлення суспільної свідомості до даного предмету чи явища» [6, 34]. В. Жайворонок пише: «Слово-концепт — вмістилище узагальненого культурного смислу» [3, 10]. Т. Космеда пропонує таке визначення: «Концепт — це елементарна складова частина (смысл концептосфери), що становить багатомірне культурно значуще соціопсихічне утворення у колективній свідомості та опредмечується у тій або тій мовній формі» [4, 41]. Кожен із названих авторів має власний підхід до розуміння поняття «концепт» і, відповідно, вкладає у його тлумачення різний зміст, а також акцентує різні його риси. Але всі наведені визначення сходяться в тому, що концепт — це ментальне утворення, сформоване в колективній свідомості, яке відображає знання про світ, а також інтерпретацію і ставлення до певних явищ або предметів дійсності зазвичай під впливом національної культури. Щодо впливу національної культури вживаємо «зазвичай», оскільки жодна людина не існує поза культурою. Народжуючись у певній державі, маючи певну

національність, розмовляючи рідною мовою, ми залучаємося до культури. Але для загальнолюдських чи соціально-політичних концептів цей фактор не є визначальним, а часом взагалі має мінімальний вплив на їхнє формування. Істотним і визначальним вплив національної культури буде лише для культурних концептів. Лінгвістам важливо звертати увагу на мовні концепти, тобто такі поняття, котрі відображені у мові. На цьому наголошують Т. Космеда та Н. Плотнікова.

Складність випрацювання єдиного чи навіть близьких визначень поняття «концепт» пов'язана з тим, що воно надзвичайно широке й охоплює багато різних ознак. Наприклад, В. Карасик називає такі характеристики концептів: комплексність буття, ментальна природа, ціннісність, умовність і розмитість, мінливість, обмеженість свідомістю носія, трикомпонентність (ціннісний, образний і понятійний компоненти), поліапелятивність, методологічна відкритість і полікласифікованість [1, 13–15].

Щодо значення концепту, то в його структурі виокремлюють два типи значень: психолінгвістичне й лексикографічне [6, 19]. Останнє сформульоване коротко й відображене у тлумачних словниках. Психолінгвістичне значення виявляють експериментальними методами, воно є «психологічно реальним», тобто відображає весь обсяг семантичних ознак, котрі пов'язують зі словом носії мови.

Лексикографічне значення концепту зручно досліджувати з допомогою методу компонентного аналізу. При цьому спираємося на таку ознаку концепту як поліапелятивність, тобто можливість звертатися до нього через велику кількість лексем, або ж, узагалі, через одиниці різних рівнів мови та невербальні засоби. Шляхом побудови матриці формуємо лексико-семантичне поле концепту, в котрому виокремлюється чітка структура, адже семи і лексеми впорядковуються за ранговими списками. Семи розташовують у спадному порядку: від найчастотніших до найменш частотних і одиничних. Лексеми також записують від тих, що містять у своєму складі найбільшу кількість сем до тих, що мають найвужчі значення. Таким чином, у межах лексико-семантичного поля можна виділити ядро, приядерну зону, напівпериферію і периферію. Також семи формують специфічні семантичні мікрополя, котрі можуть перетинатися як між собою в межах досліджуваного лексико-семантичного поля, так і з мікрополями інших концептів.

Як показали результати компонентного аналізу, концепт *патріотизм* є складним для розуміння через своєрідне поєднання в його структурі двох протилежних семантичних полів «любов» і «ненависть», що самі є первинними

вихідними концептами, з яких потім розвинулось багато інших, у тому числі й досліджуваній.

Побудова у вигляді матриці концептуального семантичного поля *патріотизм* в українській мові виявила, що до ядра лексикографічного значення концепту входять такі семи: 'почуття' (60), 'прихильність' (35), 'ставлення' (30), 'захоплення' (29), 'зневага' (25), 'сильний вияв ознаки' (23), 'пристрасть' (22), 'зверхність' (22), 'повага' (21), 'прагнення' (21), 'симпатія' (20), 'потяг' (20), 'любов' (19), 'бажання' (19), 'відчуття' (18), 'вищість' (17), 'зарозумілість' (17), 'збудження' (17), 'надмірний вияв ознаки' (17). До приядерної зони належать семи: 'неприятнь' (16), 'гідність' (16), 'інтерес' (15), 'визнання' (14), 'піднесення' (14), 'гордість' (13), 'презирство' (13), 'відданість' (13), 'ворожнеча' (12), 'нестримність' (12), 'ворожість' (11), 'самовпевненість' (11), 'честь' (11), 'увага' (11), 'доброзичливість' (11), 'постійність' (10), 'незрадливість' (10), 'себелюбство' (10), 'пригнічення' (10).

Вже у межах ядерної та приядерної зон можна виокремити деякі семантичні мікрополя, що доповнюють також лексеми з напівпериферії та периферії. Мікрополе, котре формують семи на позначення любові охоплює три менші семантичні мікрополя: мікрополе «прихильність» ('прихильність' (35), 'симпатія' (20), 'любов' (19), 'схильність' (9), 'привітність' (2), 'дружба' (2), 'цінування' (1)); мікрополе «піднесення» ('захоплення' (29), 'збудження' (17), 'піднесення' (14), 'ентузіазм' (4), 'радість' (4), 'благоговіння' (2), 'урочистість' (1)); мікрополе «прагнення» ('пристрасть' (22), 'потяг' (20), 'бажання' (19), 'завзяття' (8), 'запал' (7)). Семантичне мікрополе на позначення негативного ставлення до інших також поділяється на три частини: мікрополе «неприятнь» ('зневага' (25), 'неприятнь' (16), 'презирство' (13), 'ворожнеча' (12), 'ворожість' (11), 'нетерпимість' (9), 'ненависть' (7), 'непривітність' (1), 'гнів' (1)), мікрополе «гордовитість» ('зверхність' (22), 'вищість' (17), 'зарозумілість' (17), 'гордість' (13), 'самовпевненість' (11), 'себелюбство' (10), 'неревага' (9), 'винятковість' (7), 'гордовитість' (6), 'привілейованість' (4)) і мікрополе «тиск» ('пригнічення' (10), 'тиск' (9), 'експлуатація' (5), 'переслідування' (5), 'дискримінація' (2)).

Також важливим для значення концепту *патріотизм* є мікрополе «вірність», що в українській мові пов'язується з перевіреністю й постійністю ('постійність' (10), 'незрадливість' (10), 'вірність' (9), 'перевіреність' (8), 'надійність' (7), 'випробуваність' (3)).

Не пов'язаним зі словниковим значенням слова-назви концепту є мікрополе «добро», що

можна вважати специфічною рисою саме українського розуміння концепту *патріотизм*. До складу зазначеного мікрополя входять такі семи: 'доброзичливість' (11), 'турбота' (8), 'толерантність' (6), 'ласка' (6), 'доброта' (4), 'гуманність' (3), 'милосердя' (3).

Крім того, до складу концептуального семантичного поля «патріотизм» входять мікрополя «розважливість», «боротьба» та окремі семи, котрі в досліджуваному полі не утворюють групи, але забезпечують зв'язки з іншими концептуальними семантичними полями, наприклад, 'гідність' (16), 'честь' (11), 'огіда' (6), 'цирність' (4), 'довіра' (3), 'неспокій' (2), 'страждання' (1), 'задоволення' (1) та ін.

Психолінгвістичні компоненти значення концепту можна виявити шляхом застосування такого методу, як асоціативний експеримент. У вільному асоціативному експерименті інформантів нічим не обмежують, тож можна простежити велику кількість напрямів асоціювання. Реакція однієї людини, залежно від її стану на час експерименту, може бути індивідуальною і випадковою, тому, щоб забезпечити достовірність результатів, необхідно звертатися до великої кількості респондентів. У 2010–2011 рр. було проведено асоціативний експеримент на базі Національного університету «Києво-Могилянська академія». В ньому взяли участь 135 студентів віком від 18 до 23 років. У результаті отримано 524 реакції на слово-стимул *патріотизм*.

Ядро концепту втілює словникове значення лексеми-імені цього концепту, що підтверджують результати проведеного асоціативного експерименту. Академічний Словник української мови так формулює визначення *патріотизму*: «Любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги» [СУМ VI, 97]. Дещо інше тлумачення знаходимо в новішому Великому тлумачному словнику сучасної української мови: «Любов до Батьківщини, до свого народу. // перен. Відданість чому-небудь, любов до чогось» [2, 894]. Тож не дивно, що в ядро асоціативного поля концепту *патріотизм* в українській мові ввійшли такі лексеми: *любов* (38), *Батьківщина* (34), *Україна* (31), *відданість* (22).

Загалом же, ядро асоціативного поля «патріотизм» формують реакції *любов* (38), *Батьківщина* (34), *Україна* (31), *відданість* (22), *прапор* (18), *націоналізм* (15), *свобода* (13), *країна* (12), *мова* (11), *нація* (10). До приядерної зони належать такі асоціації: *вірність* (9), *боротьба* (9), *сміливість* (8), *віра* (8), *єдність* (8), *рідний* (7), *державна* (6), *вишиванка* (6), *повага* (6), *самопожертва* (6), *культура* (6), *цирність* (6), *самоповага* (6), *Вітчизна* (5), *історія* (5), *гордість* (5), *Майдан* (5), *герой* (5), *честь* (5), *жовто-блакит-*

ний (5), *козаки* (4), *обов'язок* (4), *синьо-жовтий* (4), *традиції* (4), *майбутнє* (4), *мітинг* (4). Напівпериферія і периферія поля надзвичайно різноманітні. Але всі слова-реакції загалом групуються за своєрідними напрямками асоціювання, утворюючи, як і семи в лексико-семантичному полі, своєрідні семантичні мікрополя.

Найширше представлене в асоціативному полі концепту *патріотизм* мікрополе «моральні цінності». Так, двома найчастотнішими лексемами з цього мікрополя є *відданість* (22) і *вірність* (9), їх зафіксовано у 23% респондентів. Крім того, до цього мікрополя належать *сміливість* (8), *самопожертва* (6), *цирність* (6), *самоповага* (6), *гордість* (5), *честь* (5), *гідність* (3), *відвага* (2), *відчайдушність* (2), *принциповість* (2) та ін.

Специфічно-національними є асоціації-власні назви. В українців слово-стимул *патріотизм* асоціюється з такими: *Майдан* (5), *Шевченко* (3), *Рух* (2), *Сковорода* (2), *Бандера* (2), *Галичина* (2), *Ольжич* (1), *Самійленко* (1), *Тягнибок* (1), *Львів* (1). Асоціації цього типу свідчать про приписування українцями певним особам почуття особливого патріотизму. Щодо топонімів, то реакція *Львів* могла виникнути через уявлення про те, що в цьому місці нібито сконцентровано все українське, а населення його також наділене високим почуттям патріотизму. Асоціація *Майдан* пов'язана з Помаранчевою революцією, під час якої відбувся сплеск патріотизму по всій країні, але символом цих подій стала центральна площа країни.

Крім того, до асоціативного поля концепту *патріотизм* входять слова-назви державних символів: *прапор* (18), *жовто-блакитний* (5), *синьо-жовтий* (4), *гімн* (3), *тризуб* (1). З іншого боку, в українському асоціативному полі досліджуваного концепту широко представлені слова-національні символи. Наприклад, *вишиванка* (6), *козаки* (4), *калина* (2), *хата* (2), *земля* (2), *сонце* (1), *поля* (1), *кутя* (1), *цвіт* (1), *садок* (1).

У межах асоціативного поля концепту *патріотизм* було виокремлено дві групи, котрі ніяк не було зафіксовано в лексикографічних джерелах як такі, що його стосуються — це *сім'я* і *релігія*. Перша представлена такими лексемами: *рідний* (7), *батьки* (3), *родина* (2), *мама* (1), *батько* (1); друга — реакціями: *віра* (8), *церква* (2).

Також зафіксовано асоціативним експериментом мікрополе, сформоване словами-реакціями на позначення жертв і боротьби задля Вітчизни: *боротьба* (9), *сміливість* (8), *самопожертва* (6), *герой* (5), *обов'язок* (4), *дієвість* (3), *захист* (3), *справа* (3), *відвага* (2), *війна* (2), *відчайдушність* (2), *звитяга* (1), *солдат* (1), *захисник* (1), *мужність* (1), *кров* (1), *смерть* (1), *армія* (1), *жертва* (1), *сила* (1). Більшість таких реакцій да-

вали респонденти чоловічої статі, що пов'язано з особливостями їхнього світобачення.

Багато зафіксованих слів-реакцій відповідають семам, виокремленим у результаті компонентного аналізу концепту *патріотизм*. Загалом же таких реакцій-відповідників 46, і належать вони не лише до ядра чи приядерної зони, а й до периферії, тому їхнє повторення в асоціативному експерименті підтверджує необхідність збереження цих сем під час компонентного аналізу до семантичного поля досліджуваного концепту.

Варто також відзначити, що реакції деяких респондентів засвідчили досить скептичне ставлення до запропонованого їм слова-стимулу. Наприклад, у зв'язку з ним виникали такі асоціації: *фанатизм* (1), *гасла* (1), *розмови* (1), *показний* (1), *маніпуляції* (1), *радикалізм* (1), *хибність* (1), *баян* (1). Показовою для пояснення появи таких слів-реакцій можна вважати асоціацію *баян*. Ця лексема належить до Інтернет-сленгу й означає всім відому і занадто багато раз повторювану інформацію. Експлуатація концепту *патріотизм* із метою державної пропаганди викликає спротив представників того чи іншого соціуму, що й формує в їхній свідомості недовірливе, а часом навіть скептичне, ставлення до всього, чому припису-

ють патріотичність, отже, й до самого явища патріотизму. Звідси виникають негативні конотації в структурі психологічного значення концепту *патріотизм*, пов'язані вже не з чужими, що було зафіксовано в ході компонентного аналізу, а зі своїми власними Батьківщиною, народом, культурою, мовою тощо.

Слово *патріотизм*, що належить до спільного європейського мовного фонду і в кожній мові зберігає своє основне значення — любов і відданість Батьківщині, як будь-який концепт, знає нашарування історичного досвіду, особливостей культури, світогляду тощо. Національна специфіка концептуальних семантичних полів виявляється у кількості слів, що наповнюють поле, і в кількості й типах семантичних мікрополів, на які відповідне поле структується. Слова-реакції, зібрані в результаті асоціативного експерименту, формують навколо слова-стимулу його асоціативне поле. При цьому, незважаючи на своє різноманіття, вони мають значну міру спільності, адже, по-перше, групуються навколо словникового тлумачення слова-назви концепту, а по-друге, утворюють специфічні «гілки» асоціювання, що відображають релевантні для носіїв мови компоненти значення концепту.

1. Антология концептов / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. — Т. 1. — Волгоград : Парадигма, 2005. — 352 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : Перун, 2007. — 1718 с.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
4. Космеда Т. А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера Святки в українському мовному просторі : монографія / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. — Львів : ПАІС, 2010. — 407 с.
5. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. — М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. — 245 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. — М. ; АСТ : Восток-Запад, 2007. — 314, [6] с. — (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
7. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. І. К. Білодід ... [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 1–11.

Kateryna Blyzniuk

SEMANTIC AND PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF CONCEPTOLOGICAL RESEARCH (ON THE EXAMPLE OF THE CONCEPT OF «PATRIOTISM» IN UKRAINIAN LANGUAGE)

The article deals with semantic and associative components of meaning of the concept «patriotism» in the Ukrainian language and study of their system organization and national specifics.

Keywords: concept, component analysis, lexema, sema, lexical-semantic field, associative experiment, associative field, association.

Матеріал надійшов 21.09.2012.